

۲۳۶۹ ۱۰۶

www.ketab.ir

جامعه‌شناسی شهری ایران

نگاهی به معماری و محیط زیست شهرهای ایران

سرشناسه	:	قهرمانی، فرشاد، ۱۳۵۹-
عنوان و نام پدیدآور	:	جامعه‌شناسی شهری ایران: نگاهی به معماری و محیط زیست شهرهای ایران/ فرشاد قهرمانی :
مشخصات نشر	:	تهران: اندیشه احسان، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	:	۱۷۲ص: ۵/۱۴×۵/۲۱ س.م.
شابک	:	978-622-5451-14-8
وضعیت فهرست نویسی	:	فیپا
موضوع	:	جامعه‌شناسی شهری -- ایران Sociology, Urban -- Iran
		شهرسازی -- جنبه‌های زیست‌محیطی -- ایران City planning -- Environmental aspects -- Iran
		شهرسازی -- جنبه‌های اجتماعی -- ایران City planning -- Social aspects -- Iran
		حفاظت محیط زیست -- ایران -- برنامه‌ریزی -- Iran -- Planning Environmental protection
رده بندی کنگره	:	۱۴۷HT
رده بندی دیویی	:	۷۶۰۹۵۵/۳۰۷
شماره کتابشناسی ملی	:	۹۱۳۷۰۵۶

جامعه‌شناسی شهری ایران (نگاهی به معماری و محیط زیست شهرهای ایران)

مؤلف: دکتر فرشاد قهرمانی
ناظر کیفی: مینا رسولی
صفحه‌آرایی: سودابه بیات
ویراستاری: سودابه بیات
نوبت چاپ: اول ۱۴۰۱ شمارگان: ۲۰۰۰
آماده سازی و تولید: انتشارات اندیشه احسان
تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزناً (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر انتشار الکترونیکی) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.
دفتر نشر: تهران، خ انقلاب، روبروی درب اصلی دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده، ط ۲، واحد ۵۰۷
تلفن: ۰۰۲-۶۶۴۶۶۰۰۲- تلگرام: ۰۹۱۹۱۵۵۱۸۰۲- سایت: www.andishehehsan.com

فهرست

۷	مقدمه
۱۱	فصل اول: نگاهی جدید به جامعه‌شناسی شهر
۲۷	فصل ۲: خاستگاه زندگی شهری
۵۷	فصل ۳: اقتصاد شهر؛ شهرنشینی در جهان سوم
۷۵	فصل ۴: تکامل ساختمان‌های مسکونی در ایران بر اساس سازماندهی فضا
۹۱	فصل ۵: معماری ایرانی: سازگاری با طبیعت در مناطق گرم و خشک
۱۰۳	فصل ۶: شناخت یک شهر: تهران
۱۱۷	فصل ۷: تجلی قدرت: میدان توپخانه تهران
۱۲۹	فصل ۸: انقلاب در ساخت‌وساز شهر تهران
۱۵۳	فصل ۹: سیستم جهانی امپریالیستی
۱۷۱	فصل ۱۰: سرقت از طبیعت
۱۹۵	فصل ۱۱: مهندسی اقلیم و ویرانی خلاقانه زمین به دست سرمایه‌داری
۲۱۱	فصل ۱۲: تجزیه و تحلیل جغرافیایی (تحلیل مکانی) در پیوند فقر و محیط زیست
۲۲۹	فصل ۱۳: زیبایی‌شناسی زیست‌محیطی
۲۴۹	فصل ۱۴: مهار بیابان‌زایی
۲۶۱	فصل ۱۵: تضعیف زیست‌محیط و حیات‌وحش در ایران
۲۷۹	فصل ۱۶: چالش‌های محیط‌زیست در ایران

جمعیت شهرنشین جهان، بر مبنای ارزیابی‌های سازمان ملل متحد با آهنگ ۲/۵٪ در سال رو به افزایش است و چند سال آینده بیش از نیمی از جمعیت جهان شهرنشین خواهند شد. کشورهای جهان سوم در پیشینه تاریخی خود شاهد توسعه چشم‌گیر شهرنشینی تمدن‌های باستانی بوده‌اند: از آن جمله در آسیای صغیر، بین‌النهرین و مصر. اما اندازه و قواره شهرهای باستانی، محدود و مُحقر (اغلب با چند ده هزار نفر جمعیت) باقی مانده و بسیاری از آنها در غبار زمان‌ها سبزی شده و از یادها رفته‌اند.

استعمار موجب پدید آمدن مراکز اداری و اقتصادی، بنادر و نمایندگی‌های بازرگانی شده است. بهره‌برداری از منابعی نظیر نفت، موجب انفجار جمعیتی برخی از شهرها شده است. در حالی که در کشورهای صنعتی شده، رشد شتابان شهرنشینی در نیمه اول سده بیستم به اوج خود رسیده و پس از ۱۹۵۰، رو به کندی نهاد و توسعه شهرنشینی در جهان سوم شتابی تازه به خود گرفته است و رشد آن هم‌اکنون به ۴/۷٪ در سال می‌رسد.

مسئله اصلی جامعه‌شناسی شهری، کشف کنش‌ها و سازمان‌های اجتماعی خاصی است که در محل سکونت نسبتاً دائمی افرادی مترکم و ناهمگون - شهر - دیده می‌شود. از طرف دیگر باید در نظر داشت که شهرنشینی و مدنیت در مکان‌هایی که شرایط بروز آن فراهم است، نمایان‌تر خواهد بود. بنابراین هرچه جمعیت مترکم‌تر و جامعه ناهمگون‌تر باشد، خصوصیات مربوط به شهروندی شدیدتر و بارزتر خواهند بود. باید توجه داشت که دلیل پذیرش بسیاری از نهادها و کنش‌ها در جامعه چیز بیست‌به‌غیر از آنچه در اصل به خاطر آن به وجود آمده‌اند، لیکن این نهادها باز هم به دلایلی به حیات

خود ادامه می‌دهند. به همین منوال دلایل بقای شیوه زندگی شهری نیز با علل اصلی وجودی آن مغایر و بیگانه است.

باید انتظار داشت که صفات مشخصه فردی، حرفه‌ای، زندگی فرهنگی و افکار اعضای جامعه شهری، خیلی متنوع‌تر از جوامع روستایی باشد. این‌که این تنوعات و تفاوت‌ها در شهر سبب تمکیک مکانی افراد بر حسب نژاد، پایگاه اجتماعی و اقتصادی، سلیقه‌ها و ترجیحات متفاوت می‌گردد، امری است که در همان آغاز می‌توان بدان پی برد. قیدهای خویشاوندی و رسوم همسایگی و سایر عواطفی که ممکن است در میان افراد یک اجتماع قومی وجود داشته باشد، در شهر به دلیل پشتوانه‌های گوناگون افراد وجود ندارد و یا در بهترین حالت خود بسیار ضعیف است.

افزایش تعداد افراد در کنش‌های متقابل در شرایطی که تماس افراد در جامعیت شخصیتشان ناممکن است، سبب تمکیک و جزئی شدن روابط انسان‌ها می‌گردد: چیزی که گاهی توسط محققینی که زندگی روانی شهر را مطالعه می‌کنند، به‌عنوان توجیه شخصیت‌های روان پریش شهری به‌کار می‌رود. این بدان معنی نیست که ساکنین شهرها تعداد آشنایی‌های کمتری نسبت به روستاییان دارند. درست بالعکس، منظور این است که ساکنین شهرها نسبت به تعداد افرادی که در عرض روز با آنها برخورد دارند تعداد کمتری را می‌شناسند و از این تعداد باز با عده بسیار کمتری رابطه عمیق آشنایی دارند.

ما در شهر به تضاد بین پستی و شکوه، فقر و دارایی، جهل و دانایی، نظم و بی‌نظمی برخورد می‌کنیم. رقابت برای به‌دست آوردن فضا شدت می‌یابد و بالطبع هر فضایی به سودآورترین شکل از نظر اقتصادی مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. محل سکونت از محل کار جدا می‌گردد زیرا همجواری مناطق صنعتی و تجاری، چه از نظر اقتصادی و چه از نظر اجتماعی، برای سکونت مناسب تشخیص داده نمی‌شود.

وقوع کنش‌های متقابل بین گروه وسیعی از افراد با شخصیت‌های گوناگون در یک محیط شهری وابستگی‌های قومی را به‌تدریج کمتر می‌کند و ساخت طبقاتی پیچیده‌تری را موجب می‌گردد. بدین ترتیب نسبت به جوامع یگانه و متجانس پیشین، اقشار اجتماعی بسیار متنوع‌تری به‌وجود می‌آیند. امکانات زیاد تحرک فردی و ازدیاد تماس‌ها و رابطه‌ها

باعث می‌شود که فرد در پایگاه‌های متغیری از یک اجتماع نامتجانس قرار گیرد و بدین ترتیب هر کس به تدریج عدم ثبات و عدم امنیت را به عنوان هنجارهای همه‌جایی بپذیرد. هر چند شهر از طریق گرد آمدن انواع مختلف افراد برای انجام کارهای گوناگون به وجود آمده و موجب افزایش فردیت افراد (به دلیل تشویق رقابت، نوآوری، کارایی) می‌شود، و به همین خاطر است که شهر جمعیت فوق‌العاده گوناگونی را در خود جای می‌دهد. ولی شخصیت افراد را نیز از آنها می‌گیرد و آنها را از نظر شخصیت همسطح و هم‌تراز و یکسان جلوه می‌دهد.

می‌توان شهرنشینی را به عنوان شیوه خاصی از زندگی به طریق تجربی از سه دیدگاه مرتبط مورد بررسی قرار داد: (۱) به عنوان یک ساخت فیزیکی دارای جمعیت، تکنولوژی و نظم اکولوژیکی (محیطی) خاص؛ (۲) به عنوان یک نظام اجتماعی خاص دارای ساخت اجتماعی ویژه و تعدادی نهاد و نوع خاصی از روابط اجتماعی؛ (۳) به عنوان یک دسته گرایش‌ها و ایده‌ها و منظومه‌ای از شخصیت‌ها که در رفتار جمعی خاصی شرکت دارند و تحت نفوذ مکانیزم‌های خاص کنترل اجتماعی می‌باشند. از نظر جامعه‌شناسی، خصوصیات متمایز شیوه زندگی شهری معمولاً به جایگزین شدن روابط اولیه به جای روابط ثانویه، ضعیف شدن قیود خویشاوندی، کم شدن اهمیت اجتماعی خانواده، از بین رفتن همسایگی و بالاخره سست شدن انسجام و یگانگی زندگی سنتی، اتلاق می‌شود. تمامی این پدیده‌ها با مراجعه به موارد عینی قابل اثبات هستند. مثلاً نرخ پایین رشد جمعیت شهری به ما نشان می‌دهد که زندگی در شهر دیگر بر مبنای زندگی خانوادگی سنتی، که در آن خانه محل تربیت فرزندان و بسیاری فعالیت‌های صنعتی، تریستی و تقریحی نیست و این وظایف به نهادهای تخصصی در خارج از خانه سپرده شده که بسیاری از کارکردهای تاریخی خانواده را از آن سلب نموده است. در شهر، مادرها اغلب خارج از منزل مشغول به کار هستند، مستأجرین غالباً بخشی از جمعیت خانوار به حساب می‌آیند، سن ازدواج بالا می‌رود و گروه نسبتاً وسیعی از مردم مجردند. خانواده به عنوان واحد زندگی اجتماعی از زیر بار سایر قیود خویشاوندی رها می‌گردد و افراد آن هر یک به دنبال حرفه، تربیت، مذهب و تقریحات و زندگی سیاسی مورد علاقه خود می‌روند.

هرچند درآمد مردم در شهرها به‌طور متوسط بیش از روستاهاست، ولی به‌نظر می‌رسد که هزینه زندگی نیز در شهرها بیشتر باشد. صاحب‌خانه شدن به‌دلیل مشکلات و بارهایی که بر دوش صاحب‌آن می‌گذارد بسیار دشوار است. اجاره‌ها معمولاً بسیار بالاست و قسمت بزرگی از درآمد خانواده را جذب می‌نماید. هرچند که یک فرد در شهر امکان استفاده از تسهیلات فراوان شهری را دارد ولی به‌علت روش خاص زندگی در شهر باید قسمت بیشتری از درآمد خود را صرف تفریحات و خدمات دیگر نماید و قسمت کمتری را به مصرف خوراک برساند. شهروند باید هر چیزی را که به‌وسیله خدمات عمومی تأمین نمی‌شود خریداری کند. امروزه به‌ندرت می‌توان احتیاجات انسانی را یافت که تجارت بر آن دست‌اندازی نکرده باشد.

جغرافی‌دانان، مورخان، اقتصاددانان و علمای سیاسی، هر یک از نقطه نظر دانش خاص خود تعاریف گوناگونی از شهر عرضه کرده‌اند. یک تعریف جامعه‌شناختی از شهر می‌تواند توجه را تا حدی به نقاط و فصول مشترک تعاریف فوق جلب نماید. زیرا ما در این تعریف، شهر را به‌عنوان نوع خاصی از تجمع انسانی معرفی می‌کنیم. تعریف جامعه‌شناختی شهر بایستی حاوی نکاتی را شهرنشینی باشد که آن را به‌عنوان شیوه خاصی از زندگی گروهی انسان، از سایر شیوه‌های زندگی اجتماعی متمایز سازد.

برتری یافتن شهر، مخصوصاً کلان‌شهرها را در تمدن امروز می‌توان به عوامل زیر نسبت داد: تمرکز و تراکم صنعتی، تجاری، مالی و اداری، تجمع خطوط ارتباطی و حمل‌ونقل، تمرکز فرهنگی و تفریحی، مطبوعات، ایستگاه‌های رادیو، تئاترها، کتابخانه‌ها، موزه‌ها، سالن‌های کنسرت، بیمارستان‌ها، مراکز آموزش عالی، موسسات مذهبی و رفاهی و غیره.... اگر شهر نفوذ خود را از این طرق در فضای وسیع‌تری اشاعه نمی‌داد، اختلاف بین شیوه زندگی شهری و روستایی، از آنچه امروز هست نیز بیشتر می‌شد. شهرنشینی، دیگر تنها به روند جذب شدن افراد گوناگون به مکان‌های تجمع و سکونت در شهر اطلاق نمی‌شود. این مفهوم همچنین گویای تمرکز نموده‌های شیوه خاصی از زندگی است که به‌موازات رشد شهرها صورت می‌گیرد، و بالاخره این مفهوم یادآور تمام تغییر و تحولاتی است که در شیوه زندگی رخ داده و از طریق موسسات و نهادهای شهری و به کمک وسائل حمل‌ونقل و ارتباطی به سایر فضاها نیز راه یافته و هر روز افراد بیشتری را تابع شیوه شهری می‌نماید.